

ABBAS XÜRRƏMABADI
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun dissertantı
E-mail: khoramabadipnu@yahoo.com

ƏMİR MAHMUD XANDƏMİRİN HƏYATI VƏ ONUN “ZEYLI – TARIXI – “HƏBİBÜS-SİYƏR” ƏSƏRİ

Açar sözlər: tarixçi, həyat, tarix, əsər, kitab

Ключевы слова: историк, жизнь, история, произведение, книга

Key words: historian, life, history, work, book

Səfəvi dövlətinin XVI əsr tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biri də Əmir Mahmud Xandəmirin qələmə aldığı “Zeyli – tarixi – “Həbibüs-siyər” əsəridir. Bu əsərin Səfəvi tarixinin öyrənilməsində xüsusi yeri vardır.

Əmir Mahmud, Xandəmir və ya Xacə Qiyasəddin ibn Xacə Hümaməddin kimi tanınan məşhur tarixçinin övlədidir. Xandəmir ləqəbli Xacə Qiyasəddin XV əsrin ortaları və XVI əsrin birinci yarısında yaşamış məşhur tarixçi və ədiblərdən biri olmuşdur (1, 14).

Əmir Mahmudun elmi və siyasi fəaliyyətinin genişlənməsi və inkişaf etməsində əsədlərinin böyük təsiri olmuşdur. Onlar haqqında qısa məlumat verək: “Atası Xacə Hümaməddin Məhəmməd ibn Bürhanəddin Məhəmməd Şirazi Əbu Səid Qorqaninin övladı Sultan Mahmud Mirzəni bir neçə illik sarayda öz himayəsinə götürmüş və Heratda yaşadığı üçün “Rövzətüs-səfa” kitabının müəllifi Mirxandun qızı ilə evlənmişdir. Cəlilül-Qədrin ailəsindən olan Mirxand Xavənd Buxarinin, o hörmətli seyyid isə Zeyd ibn Əli ibn Hüseyn ibn Əlinin şəcərəsindən idi. Onlar Buxaranın adlı-sanlı seyyidlərindən olmuşlar. Mirxandun atası Seyyid Bürhanəddin atası Kəmaləddin Mahmudun vəfatından sonra erkən yaşlarında İslamın mərkəzi olan Bəlx şəhərinə getmiş, buranın məşhur alim və şeyxlərindən dini görüşlər əxz etmiş, təsəvvüf və irfan elmlərini öyrənməyə başlamış, az bir müddətdə dövrün məşhur alimlərindən biri olmuşdur. Uzun illər Bəlxə yaşayan Seyid Bürhanəddin bu şəhərdə də vəfat etmişdir” (2, 21).

Atası Xandəmir kimi, Əmir Mahmudun həyat və fəaliyyəti haqqında çox az məlumatımız var. Onun həyatı ilə bağlı əldə etdiyimiz qeyri dəqiq məlumatların bəzisi isə yazdığı bu kitaba əsaslanır. Kitabda müəllif yazır: “Bu dağınıq sözlərin müəllifi, bu pərakəndə məqalələrin yazıçısı özünü söz ustalarının xidmətçilərinin ayaqlarının altının torpağı hesab edən, qədim və müasir yazıçaların həmvətəni kiçik zərrədən də kiçik olan Xandəmir oğlu Mahmuddur. Müəllif bir müddət idi ki, o xoşbəxtin həyatını qələmə almaq istəyirdi. Bu qısa əsər (məzmun) cənnətməkan,... əzəmətli sultan Şah İsmayılın şahlıq tarixində baş verən hadisələri əks etdirir...” (1, 6).

Göründüyü kimi, burada o özünü Mahmud Xandəmir oğlu kimi təqdim etmişdir. Əsərin başqa bir yerində Herat hakimi Durmuş xanın vəziri Xacə Həbibulla Savecinin mürdikliyi, həddən artıq səxavətli, əliaçıq, alicənab olmasından və Xandəmiri “Həbibüs-siyər” əsərini tamamlamağa həvəsləndirməsindən danışarkən Xandəmiri atası kimi təqdim etmişdir:

“Heratda bir neçə gün istirahət etdikdən sonra alicənab Xacə Nəvvab Durmuş xanın tapşırığı ilə əmirələr, döyüşçülər və başçıların işlərini qaydasına saldı... Sonra xoşbəxt insanların məkanı olan Herat darüssəltənəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı qiymətli nəzm, ürək

oxşayan nəsr əsərləri yazılmasına, [onların] gecə və gündüzlərin səhifələrinə həkk edilməsinə tapşırıq verdi. Yazıya alınan əsərlər arasında müəllifi atam olan “Həbibüs-siyər tarixi” də yer alırdı...”(1, 117).

Seyid Bürhanəddinin oğlu Mirxand h.q. 837-ci ildə (1432) dünyaya gəlmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra vaxtının çoxunu tarix kitablarını oxumağa, alimlərin həyətalarını araşdırmağa sərf etmişdir. Nəticədə tarixi araşdırmalar sahəsində şöhrət tapmış Mirxand Buxaradan Herata köçmüşdür. Herata gəldikdən sonra Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri elmsevər Əmir Əlişir Nəvai tərəfindən himayə edilmişdir. Mirxand “Rövzətüs-səfa” əsərini də məhz bu vəzirin dəstəyi ilə yazmışdır.

880-cı ildə (1475/1476) dünyaya gəlmiş Əmir Mahmudun atası 903 (1497/1498) -cü ilə qədər, yəni Mirxand vəfat etdiyi günə qədər babasının himayəsi və təlim-tərbiyəsi altında olmuşdur (3, 281-282).

Ricali-Həbibüssiyər əsərinin “Giriş” hissəsində müəllifi bu haqda yazır: “Xandəmir bu elmi tərəqqisində daha çox Xorasanın böyükələrindən, alim və savadlı insanlarından hesab edilən ailəsinə borcludur. Xandəmir ana babası görkəmli tarixçi və istedadlı yazıçı Mirxandın şəxsən nəzarəti altında yetişmişdir. Xandəmir həmişə “sərvərim ata” deyə xatırladığı bu görkəmli şəxsiyyətdən təhsil almış, onun nəzarəti altında böyümüş və tarix elminə xüsusi rəğbət bəsləmişdir.” (4).

Əmir Mahmudun atası Qiyasəddin Xandəmir belə bir elmi mühitdə tərbiyə almış, təhsil aldığı dövr ərzində dövrünün geniş yayılmış elmlərinə yiyələnmiş, tarixə bütün fənlərdən çox diqqət ayırmış, bunun nəticəsində də məşhur tarixçilərin sırasında yer almışdır. 903-cü (1497/1498) ildə Xorasanın məşhur vəziri Əmir Əlişir Nəvayinin xüsusi rəğbətini qazanan Qiyasəddin, vəzirin kitabxanasından istifadə etmək fürsəti əldə etmişdir. Kitabxanadakı kitabları oxuyan Qiyasəddin ilk kitabını Əlişir Nəvayinin adı ilə başlamışdır. Onun “Xülasətül-əxbar”adlanan əsəri sonralar “Həbibüs-siyərin” yazılması üçün zəmin hazırlamışdır (5).

Bu əsəri yazdıqdan sonra əldə etdiyi şöhrət Xandəmirin teymuri şahzadələri yanında məşurlaşmasına və onun adına müxtəlif dövətlər gəlməsinə səbəb oldu. Bütün bunlara baxmayaraq, Xandəmir Sultan Hüseyn Bayqaranın oğlu Bədiüzzaman Mirzənin təklifini qəbul etdi və onun saraya gedərək önəmli şəxslərindən birinə çevrildi. Bədiüzzamanın Xandəmirə həvalə etdiyi ilk siyasi və idari vəzifə özbəklərə qarşı mübarizədə Qunduz və Bədəxşan valisi Əmir Xosrov şahdan yardım istəmək üçün göndərilmiş heyətdə üzvlük idi. Qeyd olunan heyət Qunduzda çatarkən Əmir Xosrovun başı Məhəmməd xan Şeybaninin qardaşı Mahmud Sultanın hücumlarını dəf etməyə qarışmışdı. Bunu gören Xandəmir nəticəni gözləmədən Herata qayıdır və Xosrov şahın düşdüyü vəziyyət haqqında Bədiüzzaman Mirzəyə məlumat verir.

Bundan başqa atası Sultan Hüseyn Bayqara vəfat etdikdən sonra Bədiüzzaman Mirzə 911-ci ildə (1505) Qiyasəddin Xandəmiri özünə vəzir təyin etmişdir. Məsələ belə olmuşdur: Dövrün görkəmli elm adamlarının təklifinə görə, Bayqaranın oğlanları Bədiüzzaman Mirzə və Müzəffər Hüseyn Mirzə Teymuri dövlətini birlikdə idarə etdiklərinə görə onların hər birinə vəzir təyin edilməli idi (136, 360). Bu zaman Bədiüzzaman Mirzə vəzirlik vəzifəsini Xandəmirə həvalə etməyi qərara almışdır.

Hakimiyyət başında olduğu vaxt alimlər və görkəmli simaları Herat sarayına toplamağı bacaran Hüseyn Bayqara öldükdən sonra onun oğlanları arasında böyük ixtilaflar yarandı ki, bu da özbəklərin qələbəsinə zəmin yaratdı. Əmir Mahmud həmin hadisəni belə şərh edir:

“Xosrov sahibkamalın vəfatından bir il sonra Əbülxeyrin əzəmətli nəvələrindən olan, Çingiz xan və Hülakü xan ulusunun şahlıq tarixində şücaət, rəşadət, cəsarətdə, bahadırlıqda tayı-bərabəri olmayan Şahbəy xan Bəlxin islam səmasından Herata doğru üz tutdu, Herat

Tarix və onun problemləri, № 2 2014

vilayətinə tabe olan Badğisin Maral kəndində atalarından sonra hakimiyyəti birlikdə idarə edən Mrzə Bədiüzzaman və Müzəffər Hüseyn qardaşlarını məğlub edərək Herat taxtına əyləşdi" (1, 67).

912-ci ildə (1506/1507) baş vermiş hadisələrdən sonra Məhəmməd xan Şeybani Heratı tutdu. Herat işğal edildikdən sonra teymurilərin Mavəənnəhr və Xorasandakı əraziləri özbəklərin hakimiyyəti altına keçdi. Bədiüzzaman Mirzə özbəklərin Maral döyüşündəki qələbəsindən sonra Herata qayıtdı, oradan da Qurqana getdi.

Herat əhalisi özbəklərin kin-küdurət və qəddarlıqlarından təşvişə düşdüyü üçün şəhəri heç bir müharibəsiz və döyüşsüz özbəklərə təslim etmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə məsləhət şurası Şeyxülislam məscidində ağıllı və təcrübəli insanların iştirakı ilə bir toplantı təşkil etdi. Uzun-uzadı müzakirələrdən sonra Maral döyüşündən sonra Heratda qalmış Qiyasəddin Xandəmirə şəhərin Məhəmməd xan Şeybaniyə təslim edilməsi ilə bağlı məktub yazması təklif edildi. Xandəmir sözügedən məktubu yazıb Heratın mühasibat divanında işləyən qardaşı oğlu Mövla Osman vasitəsilə Məhəmməd xanın düşərgəsinə yolladı. Şeybani məktubu qaldıqdan sonra şəhərin böyüklərinə aman verdi, Heratın hakimiyyətini Mövlana Əbdürrəhim Türküstanıyə həvalə etdi (6, 306).

Şəhər əhalisi müqavimət göstərməkdən əl çəkib, Məhəmməd xan Şeybaniyə itaət göstərsə də, qətl, qarət və taracdan yaxa qurtara bilmədi. Hətta Maral döyüşündən əvvəl vəzirlik vəzifəsində olmuş Xandəmir də özbəklərin təcavüzkar addımlarından xilas ola bilmədi, çətinliklərdə Herat əhalisi ilə eyni vəziyyəti paylaşdı. Bu narahtlıq və çətinliklər I Şah İsmayılın Qərbi İrani azad etdiyi və əcnəbilərin əlini Şərqi İrandan kəsmək fikrinə düşdüyü günə qədər davam etdi. I Şah İsmayıl 916-cı (1510/1511) ildə Məhəmməd xan Şeybaninin üzərinə hücumu keçdi və Heratı işğaldan azad etdi.

916-cı (1510/1511) ildən Herat və Xorasanın digər əraziləri səfəvi əmirlərinin ixtiyarına keçdi. Məhəmməd xan Şeybaninin qızılbaş əmirləri tərəfindən qətlə yetirilməsi özbək hədələrinə və yeni hücumlara müvəqqəti də olsa, son qoydu. Yaranmış bu nisbi əmin-amanlıq sayəsində rahatlıq tapan Xandəmir bu illər ərzində baş verən hadisələri yazıya aldı. Onun məlumatına görə əmin-amanlıq uzun sürmədi, sakitlik öz yerini qoyğun və qarətlərə verdi, bir müddətdən sonra özbəklər Übeydulla xan Özbəyin başçılığı altında yenidən Herat darüssəltənəsini qızılbaş əmirlərindən geri almaq fürsəti əldə etdilər. Bütün bu illər ərzində bu kitabın müəllifinin atası Qiyasəddin Xandəmir ailəsi ilə birlikdə hakimiyyət uğrunda aparılan müharibələrdən uzaqda bir guşəyə çəkilib öz elmi və tarixi araşdırmalarına davam etdi. Bu dövr Bədiüzzamanın oğlu Məhəmməd xan Mirzənin Gürcüstanda hakimiyyət başına gəlib yenidən teymurilər dövlətini yaratmaq fikrinə düşdüyü vaxta qədər davam etdi. Kitabın müəllifi bəzən də davam edir: "Əmir Orduşah (atası Əmir Sultan Məhəmmədi Mirzə Məhəmməd Bədiüzzamanın əmirlərindən hesab edir) Cığatay ulusundan olan çoxlu sayda adamlarla Gürcüstanda hakimiyyət başına gəlib Cığatay elini özünə tabe etdi. Buna görə də o alicənab şahzadə adıçəkilən vilayətə gedib Əmir Orduşahı və ordusunu qarşıladı, gəlişini dövlətin bəqa və xoşbəxtlik vasitəsi hesab etdi, taxta əyləşdirdi. Bu xəbər hər tərəfə yayıldı. Cığataylardan bu xəbəri eşidən hər kəs hər tərəfdən axışib gəldi" (1, 92).

Xandəmir də yaxşılıq müqabilində öz təşəkkürünü bildirmək üçün h. 920 (1514/1515) - ci ildə Heratdan Gürcüstana ağzadənin yanına getdi. Məhəmmədzaman Mirzə təcili Xandəmiri yenidən Herata qaytardı. Xandəmir bu şəhərdə h. 933 (1526/1527) - cü ilin ortalarına qədər yaşadı. Bu müddət ərzində qızılbaş əmirləri ilə özbək əmirləri arasında baş verən qarşıdurmalar nəticəsində Xandəmirin də həyatı digər Herat sakinləri kimi bəzən təşviş və qorxu, bəzən də əmin-amanlıq və asayiş içində keçdi.

Əmir Mahmud bu barədə belə yazır: “ 919-cu (1513/1514) ilin axırları Herat darüssəltənəsində qıtlıq və aclıq baş verdiyi vaxt... əvvəllər Qain vilayətinin hakimi olmuş Əmir xan Mosullu lələ təyin edildi. Mülk və mal bölgüsü ona həvalə edildi, vəzirlik Əmir Məhəmməd Mir Yusifə verildi.” (1, 88).

Xandəmirin sonrakı həyatı haqqında “Dəsturül - vüzərə” əsərinin girişində məlumat verilir: “Həbibüs - siyər” əsəri yazıldıqdan iki il sonra Xandəmirin himayəçisi Xacə Həbibulla Saveci Durmuş xanın qardaşı Hüseyin xanın hakimiyyəti dövründə Heratda şamlı tayfasının bir qrup nümayəndəsi tərəfindən qətlə yetirildi. Deyilənə görə Xandəmir Xacə Həbibulla Saveci qətlə yetirilən ərəfədə Heratdan köç etmişdi. Əvvəlcə Qəndəhara köçən Xandəmir bir müddət bu şəhərdə qalmış, 934-cü (1527/1528) ildə Hindistana yollanmış, 935-ci-ci il məhərrəm ayının 4-də (1528/ 18 sentyabr) il tarixində Aqra şəhərinə çatmış, Zəhirəddin Baburun sarayına gedən Xandəmir burada məskunlaşmışdır. 942-ci ilin sonları (1536) Məndü şəhərində vəfat etmiş Xandəmir Şeyx Nizaməddin Övliyanın türbəsində dəfn edilmişdir” (5).

Elm və təhsil sahəsi XV əsrin sonlarından çiçəklənməyə başlamış, XVI əsrin əvvəllərində, yəni bu kitabın müəllifi Əmir Mahmudun gənlik dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmışdır.

Buna görə də “Şah İsmayıl və Şah Təhmasib Səfəvi tarixi” əsərinin müəllifinin yüksək təhsil alması və elmi biliklərə yiyələnməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Hər şeydən əvvəl Əmir Mahmudun məşhur tarixçi atası Xandəmir kimi qapısı hər zaman alim və ədiblərin üzünə açıq olan bir himayəçisi olmuşdur. Bundan əlavə Heratın məşhur mədrəsələri, elm, ədəbiyyat, fiqh, üsul, kəlam və tarix əsərləri ilə zəngin olan böyük kitabxanaları Əmir Mahmuda elmi biliklərə yiyələnməkdə, savadlanmaqda və məlumatlarını zənginləşdirməkdə geniş imkanlar yaratmışdır.

Atası Xandəmirin həyatının əsas hissəsi Heratda keçmişdir. 62 il ömür sürmüş Xandəmirin həyatının Hindistanda keçən son on ili istisna olmaqla bütün ömrü Herat darüssəltənəsində keçmişdir. Buna görə də Əmir Mahmud Heratın görkəmli alim və ədiblərindən geniş şəkildə faydalana bilmişdir. Bu münasibətlər Əmir Mahmudun tezliklə görkəmli alimlərin sırasına qatılmasına səbəb olmuşdur. Haqqında danışdığımız kitabı yazmaq qərarına gəldikdə o, Herat hakimi Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlunun yanına gedir. Hakimin ətrafında olan insanlar müəllifin Heratdakı şöhrətini nəzərə alaraq onu Məhəmməd xan Şərəfəddinoğluna təqdim edirlər. Müəllif özü bu barədə belə yazır: “Şəmsül-fələkil-izzı vəl-iqbal Məhəmməd xan (Allah hökumətini və əyalətini əbədi etsin) qəbuldan sonra görkəmli şəxslərin ədəb dodaqları ilə öpdükləri, xəyal və təxəyyül xəzinəsində gizlənmiş torpağı təqdimat tabağına qoyub təklif olunan işlə çox tez bir zamanda məşğul olunmasına əmr verdi.” (1, 8).

Təkəli tayfa başçılarından olan Məhəmməd xan Şərəfəddinoğlu I Şah Təhmasib Səfəvinin əmri ilə 943-cü (1536/1537) ildə Xorasanın əmirlər-əmiri vəzifəsinə təyin edilmiş və I Təhmasibin həmin vaxt altı yaşı olan böyük oğlu Məhəmməd Mirzə ilə birlikdə Herata göndərilmişdir (1, 183). Əmir Mahmud Herat hakimi olan bu əmirin dəstəyi ilə 953-cü (1546/1547) ildə öz əsərini yazmağa başlamış, dörd ildən sonra, yəni 957-ci (1550/1551) ildə əsəri sona çatdırmışdır (1, 235).

Bu tarix kitab h. VIII əsrdən (XV əsr) h. X əsrin (XVI əsr) ikinci yarısının əvvəllərinə qədər İranda, xüsusilə Xorasanın şərqində baş vermiş hadisələrdən bəhs edir. Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələrdən bəhs edən və Şah Təhmasib Səfəvinin hakimiyyətinin 957-ci (1550/1551) ilinə qədər davam edən bir dövrü əhatə edən kitabın müəllifi hadisələr haqqında danışmazdan əvvəl səfəvi sülaləsinin, xüsusilə Şeyx Səfiəddinin

tərcümeyi-halı və kəramətləri haqqında məlumat vermişdir. Əsərin müəllifi teymurilərin süqutundan sonra səfəvilərin hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrlərdən başlayaraq əsasən Xorasan və onun mərkəzi Herat darüssəltənəsində baş verən hadisələri təsvir etməyə çalışmışdır. Səfəvilər dövrünə aid sənəd və qaynaqlarda oxşar hadisələr haqqında məlumat əldə etmək mümkün olsa da, bu əsərdə gətirilən bəzi hadisələrə həmin dövrdə yazılmış digər tarix kitablarında təsadüf olunmur.

Kitabın müəllifi Əmir Mahmud tək-cə hadisələri yazıya almaqla kifayətlənməmiş, lazım bildiyi yerlərdə hadisələri tərəfsiz və obyektivlikdən uzaq təhlil etmiş, nəticəni başqalarına ibrət verəcək şəkildə qeyd etmişdir. Kitabın ayrı-ayrı yerlərində ədalətli, bilikli şah və hakimlərdən söz açmış, onların adilliyini, sevgisini, tədbir və siyasətlərini həm nəzm, həm də nəsr ilə qələmə almış, düz yoldan sapmış, yanlışlara yol vermiş, xoşa gəlməyən davranışları sərgilənmiş hakimlərin aqibətini qorxmada, tam cəsarətlə təsvir etmişdir. Buna Şah Təhmasibin qoşun başçısı Sufiyan Xəlifəni, Herat darüssəltənəsindəki vəziri Nurəddin Əhmədi misal göstərmək olar. Müəllif bu haqda belə yazır: “Həmin vaxt o zülm qələmi çəkmiş azgün zalım Herat şəhərinin az miqdarda mala və mülkə gümanı gələn rəiyyətinin hər birinin adına müəyyən məbləğ təyin edib həmin məbləği zülmkar türklərə verdi, imkanlı insanları çörəyə möhtac qoydu, hörmətli insanları xar etdi.” (1, 66).

Bu kitab həmçinin əksəriyyəti Heratda yaşayan, müəllifin müasirləri olmuş görkəmli şəxsiyyətlər, əmirlər, incəsənət nümayəndələri, şairlər və ədiblərin həyat və yaradıcılığında bəhs edir. Onlar haqqında başqa kitablarda qeyd edilməyən məlumatlar Əmir Mahmudun kitabındakı sözügedən insanların həyat və fəaliyyətləri ilə bağlı məlumatları təkmilləşdirə bilər. Belə ki, h. X (XVI) əsr şairi Hilali Cığatayinin özbəklər tərəfindən qətlə yetirilməsi bu kitabda belə təsvir edilmişdir: “Məzlum və məlum qətlə yetirilmişlərdən Mövlana Hilalinin adını çəkmək olar. Onun ürəkoxşayan nəzmi məlumatlı insanların dilinin əzbəri olmuşdur. Hilalinin ölüm səbəbi paxıl insanların Übeyd xana şairin xan haqqında həcv yazması xəbərini vermələri olmuşdur. Ədalətsiz xan bu səbəbdən onun həbs edilməsini əmr etmişdir.” (1, 152).

Kitabda hadisələrin təsviri və təhlili zamanı bəzən mövzuya uyğun şeirlərdən sitatlar gətirilmiş və bir sıra məqamlarda şairin adı da qeyd edilmişdir. Sitat gətirilən misralar, beytlər və rübailər əsasən təqarüb (mütəqarüb) bəhrindədir. Həmçinin müəllif mövzuya uyğun olaraq Quran ayələri və hədislərdən də sitatlar gətirmişdir (1, 13-38).

Qeyd edək ki, təqarüb bəhri cəng üslubunda yazılan bəhr növlərindən biridir. Ə.Firdovsinin “Şahnamə”, N.Gəncəvinin “İsgəndərnəmə” əsərləri bu bəhrdə yazılmışdır. Əmir Mahmud da öz əsərində döyüş səhnələrini daha poetik şəkildə təsvir etmək üçün bu bəhrdən istifadə etmişdir. Çünki bu bəhr müxtəlif döyüşlərin təsviri üçün olduqca uyğundur.

Əsəri yazarkən müəllif ondan əvvəl yazılmış mötəbər mənbələrdən istifadə etmişdir. Topladığı çoxlu sayda məlumatlar arasında Xorasana, xüsusilə alimlər, elm adamları və görkəmli şəxsiyyətlərin topladığı paytaxt Herata aid olan məlumatlara üstünlük verilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün kitabı yazarkən müəllif səfəvilər dövrünün ilk illərinin mötəbər mənbələri sırasında yer almış İbn Bəzzaz Ərdəbilinin “Səfvətüs-səfa” (“Saflığın saflığı”) və Atası Qiyasəddin Xandəmirin “Tarix-i həbibüs-siyer fi-əxbar əfrad-i bəşər” (“Bəşər fərdlərinə dair xəbərlər haqqında tərcümeyi-hal dostunun tarixi”) əsərinə istinad etdiyinə işarə etmişdir. Əmir Mahmud kitabının ayrı-ayrı bölmələrini tənzimləyərkən bu əsərlərdən həddən artıq çox faydalanmışdır. Amma qeyd etməliyik ki, istifadə zamanı adı çəkilən əsərlərə tənqidi aspektdən yanaşmış və həqiqətə daha yaxın olan məlumatları seçmişdir.

Əsas mənbələr bu iki əsər olsa da, Əmir Mahmud "Fütuhat-i şahî" (Şahın fəthləri) əsərinə də istinad etmiş, kitabın adını qeyd etməsə də, müəllifinin çox böyük elm və bilik sahibi, istedadlı bir şəxsiyyət olduğunu vurğulamışdır (1, 24, 163).

Bu əsərin səfəvilərin sonrakı dövrlərində yazılmış tarix əsərlərinə təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Sonrakı dövrdə tarixçilər I Şah İsmayıl Səfəvi və Şah Təhmasib Səfəvinin hakimiyyətləri dövründə Xorasanda baş verən hadisələri və mövcud vəziyyəti, başqa sözlə h. X əsrin (XVI) ilk iki otuzilliyində baş verən hadisələri təsvir edərkən dolayı və ya birbaşa şəkildə bu kitaba istinad etmişlər. Bu əsərə həmçinin Həsən bəy Rumlu (937-985), Qazi Əhməd Qumi (953-999), İskəndər bəy Münşi (937-985) öz əsərlərində əsaslanmışlar (1, 26-30)

Kitabın təsnifat prinsipinə gəldikdə isə onu deməliyik ki, əsər Allaha sitayiş (minacət), Peyğəmbərin mədhi (nət) ilə başlayır, sonra və kitabın yazılma səbəbi göstərilir. Bundan sonra Şah İsmayıl Səfəvinin soyu haqqında məlumat verilir, onun Şeyx Səfiyyəddin Ərdəbilidən sonrakı ata-babalarından ətraflı şəkildə söhbət açılır. Müəllif Şah İsmayılın hakimiyyətinin onun Şirvanşah və Əlvənd Mirzə ilə apardığı müharibələrdən başladığını qeyd edir.

Qeyd edək ki, Əmir Mahmudun Şah İsmayılın hakimiyyətinin başlanmasını bu şəkildə təsvir etməsi digər ənbələrdə də öz əksini tapmışdır (7, 118-137).

Bundan sonra müəllif Səfəvi dövlətinin dini və siyasi strategiyası ilə müxalif olan özbəklərin hücumları nəticəsində Xorasanda, xüsusilə Herat darüssəltənəsində yaranmış problemlərdən geniş şəkildə danışır. O, Qızılbaş əmirlərinin, fikirləri Xorasana tutmaq və səfəvi tərəfdarlarını məhv etmək olan özbəklərlə mübarizəsini təhlil edərək Xorasanda və onun paytaxtı Heratda baş verən hadisələri geniş təfəsilatı ilə təsvir edir. Müəllif bu tarixi səciyyətləndirməni 957-ci (1550/1551) ilə, I Şah Təhmasibin (1524-1576) hakimiyyətinin ortalarına qədər davam etdirir. Kitabın məzmunu ayrı-ayrı başlıqlar altında təsnif edilmiş, tarixi hadisələrin ayı və ili, bəzən də günü qeyd edilmişdir.

Hadisələr təsvir edilərkən müəllif lazım bildiyi yerlərdə mövzuya uyğun şeirlərdən sitatlar gətirmiş, bir çox yerdə yuxarıda göstəriləyi kimi şeirlərin müəlliflərinin adlarını qeyd etmişdir. Bir daha qeyd olunmalıdır ki, misra, beyt və rübai şəklində olan bu şeir parçaları əsasən təqarüb bəhrindədir, çünki bu bəhr müxtəlif döyüşlərin təsviri üçün olduqca uyğundur. Bundan əlavə müəllif mövzuya uyğun gələn yerlərdə Allah kəlamı, hədis və rəvayətlərdən sitatlar gətirmiş və bu vasitə ilə kitabı daha da cazibədar, asan və oxunaqlı etmişdir.

Bu əsərdə məlumatlar nə qədər qısa olsa da, bu məlumatlar əsasında oxucu əsərin nə qədər qiymətli və əhəmiyyətli olduğu dərk etməmiş deyildir. Bütün bunlara baxmayaraq, əsər X (XVI) əsrin birinci yarısında, İranda mövcud olan siyasi-ictimai vəziyyəti əks etdirən, səfəvilərin hakimiyyət başına gəldikləri vaxt baş verən hadisələrdən bəhs edən əsərlər sırasında xüsusi yer aldığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səfəvilər sülaləsi bir neçə cəhətdən İran tarixində çox böyük rol oynamışdır. Buna milli birliyi və şiə məzhəbinin rəsmi dövlət dini elan edilməsini misal göstərə bilərik. Başqa sözlə desək, bu sülalənin banisi hesab edilən Şah İsmayıl Səfəvi şiə məzhəbi əsasında müxtəlif xalqların siyasi birliyini təmin edə bilmişdir. Əsərin müəllifi bu barədə belə yazır: **"Vaxt gəlib çatanda məqsədə nail oldu, hakimiyyət bayrağını qaldırdı, siyasəti və bacarığı ilə türkmənlərin bu ölkədəki zlmünə son qoydu. Minbərləri və dinarları məsum imamaların (Allahın salavat və salamı olsun onların hamısına) adları ilə bəzədi, uzun müddət guşənişin olmuş, güzli saxlanılan imamiyyə məzhəbini aşakara çıxardı..."** (1, 65).

«İmamiyyə» sözü şiə məzhəbli firqələrə verilən ümumi bir addır. Onlar «imamət» məsələsini dini əsasların biri hesab edir və onu dinin qorunub saxlanılmasında ən mühüm amil

kimi qiymətləndirirlər. Onların əqidəsinə görə, yer üzü heç vaxt imamsız olmayacaq, istər qeybdə, istərsə də zahirdə olmaqla daim dinin keşiyində duracaqdır. İmamət digər islam məzhəblərinin diqqət mərkəzində olmadığı üçün bu ad yalnız onların müqabilində dayanan İmamiyyə firqələrinə verilmişdir.

Bunun üçün də İmamiyyə deyildikdə, yalnız «on iki imamçı» şiə məzhəbi nəzərdə tutulur. Demək, hal-hazırda İmamiyyə məzhəbinin ardıcılları Əli ibni Əbu Talibdən (ə) başlayaraq, Məhəmməd ibni Həsən Mehdi Sahibəzzəmana (ə.f) qədər olan on iki məsum şəxsin imamətinə etiqadı olan şəxslərdir.

Bu məzhəb altıncı imam Cəfər ibni Məhəmməd Sadiqin (ə) adı ilə bağlı olaraq, Cəfəri məzhəbi də adlanır. Bunun isə əsas səbəbi şiə məzhəbinin fiqhi əsaslarının məhz onun dövründə genişlənilib vüsət tapmasıdır. Etiqadi məsələlərə gəldikdə isə, şiə məzhəbi əksər hallarda imamiyyə adlandırılır.

Qeyd edək ki, Səfəvi dövlətinin tarixinin obyektiv tədqiqi üçün bu kitab mühüm rol oynaya, həmin dövrün qaranlıq və müəmmal məqamlarına aydınlıq gətirə bilər. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, əsərin müəllifi həmin dövrün bir çox hadisələrinin ya şəxsən şahidi olmuş, ya da bir çoxunun baş verməsində bilavasitə rol oynamışdır.

Bu əsər həmçinin Nəcmi - Sani ləqəbi ilə şöhrət tapmış Mirzə Yarəhməd İsfahani, Əmir xan Musullu və Dərviş xan Şamlı kimi bir qrup qızılbaş başçısı və səfəvi əmirlərinin müharibələrindən bəhs edir. Qeyd olunan hadisələr haqqında məlumat əldə etmək nisbətən maraqlı və faydalı ola bilər. Əsərdə "Həbibüs-siyər"də mədh edilən Xacə Həbibulla Səveci, "Fütuhət-i şahı" əsərinin müəllifi Əmir İbrahim Əmini, Xorasan hakimi Sufiyan Xəlifə kimi səfəvi dövrünün hakimləri və dövlət adamlarının həyat və aqibətləri haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bu məlumatları oxumaq həqiqətən maraqlı və faydalıdır.

Digər tərəfdən Əmir Mahmudun əsəri X (XVI) əsrin əvvəllərində, Səfəvi dövlətinin yarandığı dövrdə baş verən mühüm hadisələri əks etdirir, səfəvi dövləti ilə Mavərennəhrin teymuri və türkmən şahzadələri arasındakı siyasi problemlərdən bəhs edir. Bu kitab digər tarix kitablarından daha dəqiqdir, XV və XVI əsrdə baş vermiş hadisələrin müəmmal hadisələrinin təsvirində çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Kitabda həm də Şah İsmayılın Herat darüssəltənəsini tutması və bundan sonra İranın Xorasan ərazisindəki daxili və xarici siyasəti ilə bağlı mövzulara xüsusi yer ayrılmışdır. Bu təsvirlərdə Səfəvi dövləti ilə bölgənin özbək hücumları qarşısında dayanmış əyanları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər özünün hərtərəfli əksini tapır. Qeyd olunan məsələlərə digər mənbələrdə az təsadüf olunur.

Kitabın digər özəlliklərindən biri də onun Səfəvi dövlətinin şərq hissəsinin əhalisinin həyatını özündə əks etdirməsi, hakimlərlə əhalinin münasibətlərini səciyyələndirməsi və digər əsərlərdə təsadüf edilməyən cəhətlərin göstərilməsidir. Bu məlumatlar səfəvi dövrünün idari və maliyyə tarixinin tədqiqi zamanı çox gərəkli ola bilər. Əsərdə Sistan, Bəluçistan, eyni zamanda indiki Əfqanıstanın qərbinə qədər uzanan ərazilərdə baş verən hadisələr əhatəlidir. Bu məlumatlar sözügedən ərazilərin tarixi coğrafiyasını və həmin ərazilərdə baş verən hadisələri araşdıranlar üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Kitabın üstün cəhətlərindən biri də budur ki, səfəvi tarixini araşdıran tədqiqatçılara həmin dövr tarixçilərinin yazıya aldıkları məsələləri müqayisə etmək imkanı verir. Xüsusilə bu kitabda yer almış bir çox adlar və tarixlərdən digər mənbələrdəki məlumatların dəqiqləşdirilməsi üçün istifadə etmək olar.

Əsərin qiymətini artıran digər cəhət onun səfəvilər dövrünün ilk hakimiyyət illərində yaşamış görkəmli şəxsiyyətlər, əmirlər, incəsənət xadimləri və ədiblərindən bəhs etməsidir.

Əsərin dili səfəvilər dövründə yaşamış digər tarixçi və yazıçıların əsərlərinin dili kimi o qədər də çətin və mürəkkəb deyil, ədəbi normalara yüksək səviyyədə riayət olunmuş, məlumatlar xüsusi nizam-intizamla yazılmışdır ki, bu da oxucunu qətiyyənləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xandəmir Əmir Mahmud. Şah İsmayıl və Şah Təhmasib Səfəvi tarixi Məhəmməd Əli Cərrahinin redaktəsi, Tehran, 1370, 301 s.
2. Səfa Zəbibullah. İran ədəbiyyatı tarixi cild 3 Tehran. 1381.
3. Ate Herman. Fars ədəbiyyatı tarixi. tərcüməçi: dok. Rzazadə Şəfəq, Tehran 1351. 282 s.
4. Nəvayi Əbdülhüseyn. Ricali kitabı Həbibüs-siyər. Yadigar nəşriyyatı, Tehran, 1324.
5. Xandəmir Qiyasəddin ibn Hümaməddin Hüseyni. Dəsturul-vüzəra. Səid Nəfisinin redaktəsi, Tehran. 1381.
6. Xandəmir Qiyasəddin bin Hümaməddin Hüseyni “Həbibüs-siyər” fi əxbari -əfradi-bəşər. Tehran, 1333, III c.
7. Musalı. N. S. I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarix-i aləmarə-yi Sah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı : Elm və Təhsil, 2011, 482 s.

АББАС ХУРРАМАБАДИ

*Диссертант Института Рукописей им.
Физули НАНА*

ЖИЗНЬ АМИРА МАХМУДА ХОНДАМИРА И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЗЕЙЛЕ-ТАРИХЕ ХАБИСУС-СИЙАР

Амир Махмуд Хондмир – автор произведений «Ровзат -ульсафа» и «Зейле Хабиб ас-сейр». В данной статье дана широкая информация о творчестве, отце, дедушке известного историка X века – Амира Махмуда, также начат разговор о его известных книгах «Ровзат -ульсафа» и «Зейле Хабиб ас-сейр».

ABBAS KHURRAMABADI

*Azerbaijan National Academy of Sciences,
the Institute of Manuscripts after M. Fuzuli,
candidate for a degree*

**THE LIFE OF AMIR MAHMOOD KHONDMIR AND “ZEYLE-KHABIB AS-SIYER”
SUMMARY**

Amir Mahmood Khondmir is an author of the works “Rovzat –ulsafa” and “Zeyle-Khabib as-seyr”. This article presents extensive information about the work, father, grandfather of the famous historian of the 10 th century - Amir Mahmood and his books “Rovzat –ulsafa” and “Zeyle-Khabib as-siyer”.

Rəyçilər: t.e.d. Ş.Fərzəliyev, t.e.d. S.Məmmədov

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 22 yanvar 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).